

TÜRK LENGÜİSTİĞİ VE KÜLTÜR ALIŞ VERİŞİ MESELELERİ

Önrapor:

Louis BAZIN

Çeviren : E. GEMALMAZ)

Lengüistik alış verişler, karşılıklı kültürel nüfuzların tabiatını ve ehemmiyetini oldukça geniş bir şekilde tayin etme imkânını veren son derece elverişli belirleyicilerdir. Türk dilleri arasında ve, en az dört asırlık tarih kesimi boyunca takip edebildiğimiz kadarıyla, tarihin çeşitli devrelerinde, Asya'da, Doğu Avrupa veya Kuzey Afrika'da Türkçe konuşan halkların dillerinde görülen bu alış verişler ilgi uyandırıcı ve son derece muhtelit (karmaşık) bir görünüm arz ederler.

Bunların incelenmesi, Sibiryaya, "Altay" (bilhassa Moğol) Çin, Tibet, Asya'nın Hint-Avrupa (hususiyetle, Rus, Bulgar, Sırp-Hırvat), Grek, Roman, Arnavut vs. dillerine kadar uzanan çok değişik sahalarda, gerçekleştirilmeleri oldukça zor araştırmaları gerektirmektedir.

Bütünüyle henüz ele alınmamış olan konunun sınır tanımayan genişliği, çok kısa da olsa, bütün derinliği ile onu incelememize imkân tanımadığı gibi, etraflı bir şekilde konuya ışık tutabileceği iddiasında olabilecek bir bibliyografya verme imkânını da tanımamaktadır.

Ancak, biz, bir ilk bölümde, araştırmaya nüfuz etme yollarını açabilecek yönlendirici başlıca bibliyografyayı işaret etmekle ve bir ikinci bölümde ise, oldukça kısa bir şekilde, elde edilmiş başlıca neticeler ve gelecekteki muhtemel gelişmeler üzerindeki fikirlerimizi açıklamakla yetineceğiz.

*

* *

I. Yönlendirici Bibliyografya:

Türkçe konuşan halklarla, Türkçe'den başka dil konuşan halklar arasındaki lengüistik alış verişler, en belirgin bir şekilde kelime alış verişi sahasında görülür. Elimizde bulunan çalışmaların ekseriyeti ve başlangıcı eskiye gidenleri de bu sahadadır. Bu sebeptendir ki, lügatler, lügatçeler veya etimoloji ve kelimelerin tarihiyle ilgili incelemeler burada başlı başına bir yer tutar.

Mamafih, dillerin karşılıklı nüfuzu aralarındaki kelime alış verişine münhasır değildir. Araştırmaların ilerlemesi, daha şimdiden "gramer" alış verişlerinin mevcudiyetini de müşahede etme imkânını tanımaktadır. Bilhassa son ek alımı (Şöyle ki: -^ok isim-küçültme eki, Farsça'dan Türkçe'ye veya -**çi** sosyal fonksiyon veya meslek ifade eden isim türetme eki, Türkçe'den diğer birçok dillere geçmiştir.), söz dizimi uygulamaları (söz gelişi, kelimelerin sırası ele alınacak olursa: Süryanice'ninki Hristiyan **Uygurcası**'na; İbranice'ninki Edebî **Karaimce**'ye; Türkçe'ninki Anadolu Ermenicesi'ne; ve yine Farsça'nın **izâfet**'i Osmanlıca'ya, vs. geçmiştir.). Bundan başka az çok kesinlik gösteren fonolojik değişmeler de müşahede edilmektedir. (Edebî Özbekçe'de, İran Tacikçesi'nin; Doğu Karadeniz Türk ağızlarında, Pontus Grekçesi'nin fonolojisi görülür). Ne

yazık ki, bu meseleler nadir olarak ele alınmıştır. Mamafih, ilgili dillerin gramerleri veya bazı derlemeler tetkik edilerek bunlar inceleme konusu haline getirilebilir.

Bu raporun ikinci bölümündeki atıfları kolaylaştırmak maksadıyla, aşağıda zikredilen bibliyografya başlıklarının yanlarına onlara tekabül eden iki **kod harfi** koyduk (AA, AB, AC...; BA, BB, vs....) Bu kod harflerini takibeden rakam ise işaret edilen kaynağın **sayfa numarasını** göstermektedir.

Pek tabiidir ki, burada ancak örnek kabilinden çok kısa ve kopuk bir bibliyografya verebiliyoruz. Mühim bibliyografyaları bizzat ihtiva eden bu eserleri işaret ederek, herkesçe bilinen bu yetersizliği, en azından kısmî olarak giderme yolunda gayreti esirgemeyeceğiz.

*
* *

A. Etimoloji Araştırmaları:

Şu son altı sene zarfında, Türk dillerinin sözlük malzemesinin etimolojisi üzerine, zamanla artan malzeme hacmi ve kazancı sayesinde üç eser neşredildi. Bunlar, yazarlarının oldukça farklı görüşlerden hareketle birbirlerinden müstakil olarak meydana getirdikleri ve birbirleriyle karşılaştırıldıklarında, henüz yeni ve güçlüklerle dolu oluşması imkânını sağlamaya hazır çok zahmetli çalışmalardır.

Her üçü de kesin ve doğru bir şekilde başka dillerden alınma oldukları tamamıyla aşikâr olan unsurları (Örnek: **Osmanlıca**'nın ve **Çağatayca**'nın Arapça'dan ve Farsça'dan alınma kelimelerini veya Avrupa dillerinden alınmış çağdaş kelimeleri) ayırmışlardır. Bunların yazarları, gayretlerini ilgi çekici olduğu kadar zor da olan meselelerin ekseriyetini kesin bir şekilde ortaya koyan Türk dillerini en geleneksel kaynağı üzerine teksif etmişlerdir.

AA - RÄSÄNEN, Martti, Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen, Helsinki, 1969.

AB - CLAUSON, Sir Gerard, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford, 1972.

AC - SEVORTYAN, E. V., Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazikov, Moskova, 1974.

RÄSÄNEN'in öncü çalışması Türk dillerinin mukayeseli fonetiği konusundaki derin bilgisine dayandırılmıştır ve bu bakımdan değerlidir; bununla beraber bu çalışmanın diğer dillere taallük eden filolojik bilgileri kırıntı halinde kalmıştır.

VI. asırdan XII. asra kadar olan devredeki Türkçe'yi konu alan Sir Gerard CLAUSON'un çalışması eski Türk yazıtlarını, Uygur ve Karahanlı edebiyatlarını kucaklayan ve oldukça geniş bir şekilde onlardan en ilgi çekici modern dilleri (attestations) çıkarmaksızın, Türk dilleri arasındaki iç mukayeseciliğe müracaat eden mühim bir filoloji malzemesini eser haline koyar. Bu çalışmanın büyük başarısı, girişinde, eski Türkçe'nin eklerinin kısa fakat kolay anlaşılır bir listesini

sunmuş olmasıdır. Belirtelim ki, bu lügate müracaat edebilmek için, bu lüğatin, (Çalışmalardan çok kaynaklara tevcih edilmiş) bibliyografyasının toplandığı ve atıflarda olduğu gibi (madde başlarında sadece konsonantları(!) yazılarak gösterilen) köklerin sırası ve takdim tarzında yazara has bütün kaidelerinin anlatıldığı Ön Söz'ünün ilk iş olarak dikkatli bir şekilde okunması gerekmektedir. Nihayet, şunu da söylemeliyiz ki, orijinal ve büyüleyici esprisiyle meslektaşlarının takdirini kazanabilmiş olan müteveffa Sir Gerard CLAUSON, beğenmediği teorileri işine geldiği gibi yok sayarak veya kendisine has takdir ölçülerini apaçıkmiş gibi göstererek nev-i şahsına has bir tanıtıcı işareti eserine vurmuştur. Sadece okuyucuya -uyanık bir tenkide davet gayesiyle- söylediğimiz bu sözlerden sonra, belirtelim ki, Sir Gerard CLAUSON'un çalışması XIII. asırdaki Moğol istilası devrine kadar Türk kelime hazinesi üzerine en zengin, en mühim malûmat yekûnunu havidir.

E.V. SEVORTYAN'ın eserine gelince, bu, kendinden öncekilerin bir tekrarı olmamak istercesine onlardan oldukça farklıdır. Şunu da belirtelim ki, E.V. SEVORTYAN, halen yayınlanmış bulunan (ve büyük bir ilgi ile beklenen bir devamının olmasını da gerektiren) eserinin (sık satır yazılmış 767 büyük boy sayfayı havi) bu ilk ve tek cildine vokalle başlayan kelimeleri almakla yetinmiştir. Yazarın da belirttiği gibi, kendisi en iyi Sovyet Türkolog ve lengüistlerinin müşterek yardımlarından faydalanmıştır. Tevsik edilmiş kaynaklarından başlayıp günümüze kadar ulaşan Türk dillerinin bütününe kucaklayan bu eser, kendisini, bilhassa SSCB'ndeki Türk dillerine müteallik bol malzeme zenginliği ile gösterir. Bu eser, araştırma konusu sahada Rus ve Sovyet çalışmaları hakkında bilgi edinmek için diğerleri arasında kıymeti haiz okunmasını tavsiye edeceğimiz bir **Bibliyografya** ile başlatılmıştır. Bu eserin kaleme alınması yayınlanmasından oldukça eskiye gittiği için, daha önce zikredilen Sir Gerard CLAUSON'un eseri nazar-ı itibare alınmamış, ancak RÄSÄNEN'in eserinden faydalanılmıştır. Bu, teorik düzeyde büyük bir ihtiyatla -bize göre, bu, ilmî olduğu kadar muhtelit de olan ve nispeten son birkaç on yıldan öncesinde az (veya kötü) işletilmiş bir sahada tavsiye edilmeye değer bir ihtiyattır.- ve bilhassa tarih ve malzeme bakımından değişik bir bakışla yürütülmüş, her durumda diğer ikisinden belirgin bir şekilde müstakil bir araştırmadır.

Türk dillerinin sözlük malzemesinin etimolojisi üzerine umumî çalışma olarak bu üç eserden önce meydana getirilmiş herhangi bir eseri kasten zikir etmiyoruz. Bu üç eser, gerçekten, ciddî ve ilmî güven veren ilk ve **bütüne müteallik** çalışmalardır. Konu hakkında bilgisi olmayan okuyucu, Bedros KERESTECİYAN Efendi'nin şaşırtıcı buluşları ("Dictionnaire étimologique de la langue turgue", Londra 1912) veya Türkiye'de 1930-1940 yılları arasında devlet politikası haline getirilmiş, kelime ve ses oyunları üzerine kurulu saçmalıklara dayanan **Güneş Dil Teorisi** gibi, konunun tarih öncesine veya gayr-i ihtiyarî mizaha götürülen az çok fantastik şu veya bu neşriyata karşı korumamız mümkün değildir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz bu üç lüğatin dışında, şüphesiz Türk sözlük malzemesinin etimolojisi üzerine daha birçok değerli ilmî çalışma mevcuttur. Fakat, bunlar, ancak sınırlı meselelere temas eden makale ve eser bölümleri halindedir. SEVORTYAN'ın Bibliyografyası bunların iyi seçilmiş bir hülasesini

vermektedir. Zikredilmemiş olan en yeni eserler arasında, etimolojik müşahedeleri bakımından hususî bir zenginlik arz eden,

AD - HAMILTON, James Russel, **Le conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouigoure**, Paris, 1971.

Yukarıdaki eserin **Les Notes et le Glossaire** (= Notlar ve Lügatçe) bölümüne işaret edelim.

Eserin öncekilerden daha iyi olan bu son neşri, Sinoloji'nin en yeni verilerinden ve eski Orta Asya'nın Hint-Avrupa dilleri üzerine yapılmış araştırmalardan haberdar olması sebebiyle büyük fayda sağlamaktadır.

İlave edelim ki etimoloji amacı gütmeyen çeşitli sözlükler; alınma kelimelerin kaynağı hakkında -Umumiyetle çok kısa, fakat gayet faydalı- daha az bilgi ihtiva etmezler. Daha ileride, "B"de, bunlardan en fazla ehemmiyet arz edenlerine dikkati çekeceğiz. Bunlar bilhassa Arapça'dan ve Farsça'dan Türkçe'ye geçen kelimelerle ilgilenir.

Diğer dillerin Türkçe'den almış olduğu unsurlara gelince, bu konuda elimizde değerli birçok makalenin bulunmasına rağmen bir lengüistik sahanın bütününe teşmil edilecek eser sayısı çok azdır.

Bu sonkiler arasında, ilmî titizliğiyle olduğu kadar vüsati ve zenginliğiyle de en ustaca hazırlanmış olanı ve en ehemmiyetlisi, Gerhard DOERFER'in eseridir:

AE - DOERFER, **Gerhard, Türkische und monogolische Elemente im Neupersischen**, Wiesbaden, 4 cilt: I, **Mongolische Elemente im Neupersischen**, 1963; II, **Türkische Elemente im Neupersischen (alif'ten tâ'ya)**, 1965; III, id. **(cim'den kaf'a)**, 1967; IV, id. **(Kâf'tan ya'a; son)** basılmakta.

Bu eserin faydası kendi hususunun hududunu geniş bir şekilde aşmaktadır: Çünkü bu eser; Türkçe'den (ve Moğolca'dan) Farsça'nın almış olduğu dil unsurları üzerine hemen hemen tam bir neticeye ulaştırılmış bilgilerden başka, çok sayıda Türkçe kelimenin etimolojisi ve tarihiyle (bilhassa Türkçe'den unsurlar almış olan Moğolca'nın) Türk-Moğol lengüistik alış verişleri üzerine birçok kesif bilgiyi ihtiva etmektedir ve İran yayılmasını inceleme imkânını verir.

Diğer bir uçta, Türkçe konuşma devresinde Balkanlar'da bu yayılmayı göstermek için, Sırp-Hırvat dillerinde Türkçe'den alınmalar üzerine birçok bilgiyi havi bir eseri zikr edeceğiz:

AF - ŞKALJIC, **Abdullah, Turcismi u Srpskohrvatskom Jeziku**; Sarajevo, 1966.

Bu eserde (hemen hemen hepsi **Osmanlıca** olan) 8.000 kadar Türkçe kelimenin Sırp-Hırvat diline geçmiş olduğu müşahede edilebilmektedir.

Bulgar İlimler Akademisi'nde, şu sıralarda hazırlanmakta olan Bulgar Dilinin Etimolojik Sözlüğü tamamlandığı zaman Bulgarca için de benzer bir rakamın alınacağı gerçekten uzak değildir.

Oldukça çok sayıda ve bazen eski olan Türkçe'den Rusça'ya alınma unsurlara gelince, bunlar hakkında aşağıda zikredilecek eser bu konuda bir hülasa vermektedir:

AG - FASMER, M., **Etimologiçeskiy Slovar' Russkogo Yazıyka**, Moskova, 1964-1973, 4 cilt.

Türkçe ile Fin-Ugur dilleri arasındaki sözlük malzemesi münasebetleri üzerine:

AH - COLLINDER, B., **Fenno-ugric Vocabulary: An Etymological Dictionary of the Uralic Languages**, Stockholm-Uppsala, 1955.

adlı esere müracaat edilebilir.

Bu eserde, Finlandiya'da olduğu kadar Macaristan'da da birçok ve sağlam neşriyata yol açmış olan bu geniş konu hakkında bibliyografik malûmat bulunmaktadır.

Sayan Dağları havalisindeki Samoyedce'nin Türkçe'den birçok unsur almış olduğuna şu eserde işaret edilmektedir.

AI - JUKI, Aulis J., **Die Lehwörter des Sajansamojedischen**, Helsinki, 1952.

Bu eser, girişinde, Güney Sibirya'daki lengüistik alış verişler üzerine (bibliyografya atıfları da yaparak) iyi malzemelendirilmiş bir tartışmayı havidir.

Türk-Mançu lengüistik münasebetleri üzerine de aşağıda zikredilen eser okunabilir:

AJ - KOTWICZ, W., **Les éléments turcs dans la langue mandchoue**, in Rocznik Orientalistyczny, XIV (1938), LW'OW, 1939.

Türkçe'den (bilhassa ortaçağ Uygurcası'ndan) Moğolca'ya geçen unsurlar oldukça fazladır ve bilhassa eski Moğolca üzerine yapılmış çalışmalarda bunlara işaret edilmiştir: Şöyle ki:

AK - LIGETI, Louis, **Un vocabulaire mongol d'Istanbul**, in Acta Orientalia (Hungarical), XIV, 1-2, Budapeşte, 1962.

Türk dillerinden Moğolca'ya geçenler hakkında aşağıda zikredilen eserler tedkik edilebilir:

AL - KALUZYNSKI, S., **Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache**, Varşova, 1961.

AH - ZAJANCZKOWSKI, W., **Die mongolische Elemente in der karaimischen Sprache**, in Folia Orientalia, 1, 2, Karakov, 1960.

Son-ek, söz dizimi kalıbı alış verişleri veya fonolojik tesirler gibi "gramer" alış verişleriyle ilgili durumlar için daha ileride "C" de mesele edilecek olan

“**Gramer ve Derlemeler**” başlığı altına müracaat etmek gerekir. Bu sıranın meseleleri yukarıda zikr ettiğimiz eserlerde de ekseriyetle ele alınmışlardır. Ayrıca burada sözünü edemediğimiz daha birçok makale mevcuttur. Meselâ, Arap-Türk sözlük malzemesi münasebetleri üzerine yayınlanmış çok nadir eserlerden birinde **Osmanlı Türkçesi**'nin **-ji (-ci)** ekinin Arapça'ya geçişine işaret edilmiştir.

AN - BELGUEDJ, Mohammed Salah, **Les mots turc dans le parler algérien**, in Turcica, III, Paris, 1971, s. 155-142..

B. Sözlükler:

Burada, çeşitli Türk dillerinin çok sayıdaki sözlüklerinin tam bir listesini verebilmemiz söz konusu edilemez. Bu konuda çok geniş bir bibliyografya malzemesi kolektif bir çalışmanın semeresi olan,

BA - **Philologiae Turcicae Fundamenta**, I, Mainz, 1959'da yer almaktadır.

Aşağıda, sadece, konumuz bakımından en dikkate şayan sözlükleri, numune kabilinden, (umumiyetle en muhtasar şekilde) bazı etimolojik sıra bilgilerini sağlayanlarından başlayarak zikredeceğiz.

Eski Türkçe için, daha ileride “CA” kodu altında künyesini vereceğimiz Annemarie von GABAIN'in haklı olarak şöhret bulmuş gramerinde kısa fakat kıymetli etimolojik bilgiler bulunmaktadır; hususiyetle, bu eserin lügatçesinde eski yazıtların ve Ortaçağ Uygur edebiyatının kelime hazinesinin çok iyi bir şekilde temsil edildiği müşahede edilecektir.

Şimdi elimizde, (hususiyetle Çince, Sogutça, Orta-Farsça, Sanskritçe ve Arapça'dan) alınma unsurların kaynaklarını düzenli bir şekilde veren hemen hemen tam bir sözlük mevcuttur:

BB - **Drevnetyurkskiy Slovar'** (Akademiya Nauk SSSR), kolektif eser, Leningrad, 1969.

Bu eserin bibliyografyası yazıt ve el yazması kaynaklar bakımından çok mükemmeldir.

Türk dillerini bütünüyle ele alan ve günümüzde (bilhassa Eski Türkçe bakımından) eskimiş olmasına rağmen, henüz zenginlikte bir benzeri meydana getirilmemiş olan abidevî sadece bir tek sözlüğe sahibiz:

BC - RADLOFF W., **Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte**, Petersburg, 1893-1911, 4 cilt.

Bu eser, ekseriyetle, daha yeni eserlere müracaat edilerek doğruluklarının kontrol edilmesi uygun görülen etimolojik bilgileri havidir. Buna rağmen, o bugün hâlâ kıymetli bir müracaat eseri olma durumunu muhafaza etmektedir.

Çeşitli Türk dillerine ait birçok sözlük Türkçe'den başka dillerden alınmış unsurların kaynakları hakkında (muhtasar) bilgileri de ihtiva eder. Bu diller arasında, Farsça ve Arapça, İslâmiyetle birlikte hakim bir mevki işgal eder.

Osmanlıca, kendisine her türlü semantik sahada ve hususiyetle din ve düşünce sahalarında bu iki dilden çok sayıda unsur almıştır. Bunlar, aşağıda zikredeceğimiz, Osmanlı Türkçesi'nin en tam ve en mükemmel sözlüğünde maddelerin açıklamalarının başında (A. = Arapça; P. = Farsça) şeklinde işaret edilmiştir:

BD - REDHOUSE, Sir James W., **A turkish and english Lexicon**, İstanbul, 1921.

Bu esere müracaat, Çağatayca gibi diğer edebî Türk dillerinin Arapça'dan ve Farsça'dan almış olduğu unsurların teşhisi hususunda ayrıca büyük yarar sağlar.

Modern Türkiye Türkçesi için, Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanmış Türkçe'den Türkçe'ye mühim sözlükte alınma unsurların kaynakları kısaca işaret edilmiştir.

BE - **Türkçe Sözlük**, kolektif eser, birkaç kere yayınlanmış ve yayımlanmaktadır. (5. baskı: Ankara, 1969).

Alınma unsurları işaret eden diğer Türk dilleriyle ilgili sözlükler arasında ehemmiyetlerine ve teferruatlarına binaen aşağıdakileri zikredebiliriz:

BF - YUDAHİN, K.K., **Kirgizko-Russkiy Slovar'**, 2. baskı (40.000 kelime!), Moskova, 1965. Mükemmel bir çalışma.

BG - PEKARKSKIY, E.K., **Slovar' Yakutskogo Yaziyka**, Petrograd / Leningrad, 1917-1930, 3 cilt. Türkçe asıllı kelimeler de dahil bir çok etimolojik bilgiyi havidir. Etnografik müşahedeler bakımından çok zengin bir eserdir.

BH - AŞMARİN, N.I., **Thesaurus linguae Tschuvaschorum**, 17 fasikül, Kazan/ Çeboksary, 1927-1950. Etimolojileri bakımından eskimiş olmasına rağmen, ayrıca bol miktarda etnografya bakımından faydalı bilgi sunmaktadır.

Daha teferruatlı bir malzeme için (yukarıdaki) BA'yı sağlık vererek şimdilik (nadir istisnalar dışında) etimolojik bilgi vermelerine rağmen Türk dillerinin kelime hazinesinin incelenmesi bol miktarda malzeme sunan birkaç sözlüğü burada zikr etmeden geçmiyeceğiz:

BI - **Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu'nun kolektif neşriyatı, İstanbul/Ankara, 1943-1957, 4 cilt. Eski Osmanlıca'ya taallük eder. Daha iyi tasnif edilmiş yani neşri yapılmaktadır:

BJ - **Tarama Sözlüğü**, Ankara 1964'ten beri.

BK - **Türkiye Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi**, (TDK), İstanbul, 1939-1947, 3 cilt. Türkiye ağızlarının kelime hazinesi konusunda bilgi hazinesi.

BL - **Türkmen Dilinin Sözlüğü**, Türkmen SSC İlimler Akademisi kolektif neşriyatı, Aşabad, 1962. Harikulâde zengin Türkmençe'den Türkmençe'ye sözlük. Uzun ünlüleri itina ile işaret etmiştir ve bol miktarda açıklayıcı misal bulundurmaktadır.

BM - BASKAKOV, A., ve INKIZEROVA -GREKUL, A.I., **Xakassko-Russkiy Slovar'**, Moskova, 1953, Yukarı Yenisey ağızları ile ilgilidir. Özel kişi isimleri de dahil Hakas kelime hazinesinden, konuları itibariyle dikkate değer alıntıları ihtiva eder.

Kültür alış verişi meselelerinin tedkikinde fayda sağlayan Türkçe'den başka dillere ait bütün sözlükleri burada zikr etme imkânını sahip değiliz. Mamafih Ortaçağda, Türk-Moğol kültür ve dil münasebetlerinin sıklığı sebebiyle, büyük bir eseri zikr etmeden geçmeyeceğiz. Gerçekten mevcut lügatlerin en iyisi olan bu eser, yaşayan Moğol ağızlarından sadece birisini (sırada en önemlisini) ilgilendirmekle beraber Klasik Moğolca'ya da yer vermiştir:

BN - MOSTAERT, Antoine, **Dictionnaire Ordos**, Pekin, 1942-1944, 3 cilt. Etnografik notları bakımından çok zengindir.

*
* *

C. Gramer ve Antolojiler:

Daha önce de belirttiğimiz üzere, sözlük malzemesi alış verişinin tedkiki tek başına lengüistik kültür alış verişi hadiselerini açıklığa kavuşturmaya kâfi gelmez. Kültürel tesirler az ve bazan belli belirsiz şekilde de olsa, kendilerini “gramer” (fonoloji, ekler, söz dizimi - bilhassa dil unsurlarının sırası) sahasında gösterir. O halde bunların izlerini gramerlerde aramak ve ister başlı başına gramer eserlerinde, ister seçilmiş metinlerde olsun, görülebilecek lengüistik örnekleri inceleyerek onların ehemmiyetini ortaya koymak yerinde bir davranış olur.

Yukarı Asya ve Doğu Türkistan Türkçesi'nin (VIII. asırdan XIII. asra kadar) eski devresi (Moğolistan ve Yukarı Yenisey yazıtları, “klasik” Uygur Türkçesi) için, aynı zamanda yazıtların bir tasnifini, (değerli bir sonekler indeksiyle birlikte) bir grameri, bir antolojiyi, zengin bir lügatçeyi ve mükemmel bir bibliyografyayı da havi örnek bir esere müracaat edeceğiz:

CA - GABAIN, Annemarie von, **Alttürkische Grammatik**, 2.bs., Leipzig, 1950.

Diğer taraftan, Kaşgar'dan Bağdad'a sürülmüş bir Türk olan Mahmud el Kaşgarî'nin 1072-1083 yılları arasında yazmış olduğu ve içinde ayrıca bir grameri, geniş bir lügati ve etnografik malûmatı bulunduran, hatta yazarının bildiği birçok ağız farklılıklarına da yer vermekle beraber esasen Karahanlıca'yı (Kaşgar havalisinde İslâmiyeti yeni kabul etmiş Türkler'in dilini) konu alan XI. asır Türkçesi'nin abidevî bir tasvirini elde bulundurmak gibi harikulâde bir talihin sahibiyiz. Eser Arapça yazılmıştır ve Türkçe Arap harfleriyle yazıya geçirilmiştir. Eseri, sayısız örnekler, bilhassa Arapça şerhedilmiş tercümeleriyle halk şiirinin kıtaları süslemektedir. Verdiği malûmatın zenginliği bir eşine daha rastlanılmayan, devri için kaynak niteliğindeki bu filolojik şaheser, Arapça metninin daha anlaşılır hale getirilmesi için olsun, veya (Arap yazısının ünlüleri oldukça yetersiz bir şekilde vermesi yüzünden) Türk fonetiğinin gerektirdiği eski haline konulması için olsun, henüz bütün güvenilirlikleri verebilecek bir neşrin konusu haline getirilmemiştir. Bu eserin şimdilik en iyi neşri şudur:

CB - **Divanü Lûgat-it-Türk**, Çeviren: Besim ATALAY, Ankara, (TDK), 1939-1941, 3 cilt.

Eserin bilinen tek el yazmasının tenkidi bir okumaya imkân tanıyan faksimilesinin de ayrıca yapılmış olması bir lütuftur:

CC - **Divanü Lûgat-it-Türk Tıpkıbasımı “Faksimile”**, Ankara (TDK), 1941.

Bu büyük eserin Türkçe sözlük muhtevası için, bu neşriyatı tamamlayan indekse müracaat etmek gerekir:

CD - ATALAY, Besim, **Divanü Lûgat-it-Türk Dizini**, Ankara (TDK), 1943.

Bu indeksin teksif edilmiş daha yeni bir şekli bazı kolaylıklar getirmektedir:

Divanü Lûgat-it-Türk Dizini, (TDK), Ankara, 1972.

Tarihi bakımdan, edebî Türk dillerinin en önemlisi Osmanlılarınki olup Arap-Fars tesirinin büyük bir incelikle işlendiği son derece derinleştirilmiş tasvirî bir çalışmaya konu teşkil etmiştir. Bu eser Türkologlar’ın baş ucu kitaplarından birisidir:

CF - DENY, Jean, **Grammaire de la langue turque (Dialecte Osmanli)**, Paris, 1921.

Çağdaş Türkiye Türkçesi’ne başlamak için aşağıdaki eser okunabilir:

CG - BAZIN, Louis, **Introduction à l’étude pratique de la langue turque**, Paris, 1968.

Bu mütevazi eser bir evvelkine çok şey borçlu olup sadece Rusça yazılmış mükemmel bir gramerde çok iyi izah edilmiş olan söz dizimi meselelerinin hülasasını vermektedir:

CH - KONONOV, A.N., **Grammatika sovremennogo Tureskogo literaturnogo yazıyka**, Moskova - Leningrad, 1956.

Yiyip içme, nezaket sözleri, müesseseler vs. ile ilgili ilavelerle, açıklayıcı İngilizce notlarla ve iyi düzenlenmiş Türkçe-İngilizce bir sözlükle birlikte çağdaş (Türkiye) Türkçesi metinlerinden meydana getirilmiş çok berrak bir seçme, İndiana Üniversitesi yayınlarından birisi olarak çıkmıştır:

CI - TIETZE, Andreas, **Türkish literary reader**, Bloomington, 1963.

Klasik “Doğu Türkçesi” Çağatayca’nın gramatikal bir tasviri için,

CJ - ECKMANN, János, **Das Tschaghataische**,”BA” kodu altında daha önce zikrettiğimiz kolektif eserin 138-160 sayfalarına bakılabilir.

Çağatayca'nın doğrudan bir devamı olarak yaşayan *Özbekçe* (yahut *Üzbekçe*), ikincisi birincisine göre daha tekâmül etmiş olan iki ayrı çalışmada ele alınmıştır:

CK - GABAIN, Annemarie von, **Özbekische Gramatik**, Leipzig, 1945 (metinler ve lügatçeyle).

CL - KONONOV, A.N., **Grammatika sovremennogo Uzbekskogo yazıyka**, Moskova-Leningrad, 1960.

Daha önce “BA” kodu altında zikredilen eserde, mukayeseli bir şekilde ve lengüistik örneklerle birlikte, bütün eski ve yaşayan Türk dil ve lehçelerinin gramatikal hususiyetlerine temas edilmiştir.

Nihayet, (çoğu sözlü metinlerin yazıya geçirilmesiyle teşkil edilmiş) çeşitli Türk dillerinin metinlerinden çok ilgi çekici bir seçme,

CM - RADLOFF, Wilhelm, **Proben der Volksliteratur der Türkischen Stamme**, Petersburg, 1866-1910, 10 cilt, künyeli eserde verilmiştir.

*
* *

D. Edebiyatlar:

Türkçe konuşan çeşitli halkların yazılı veya sözlü edebiyatları, maruz kalabilmiş oldukları kültür alış verişlerine şahadet etmektedirler. Burada bunlara ait bibliyografyayı vermeye kalkışmayacağız. VI. asırdan günümüze kadar Türk edebiyatları üzerine meydana getirilmiş monografilerin bir bütünü birleştiren kolektif bir eser hizmete hazırdır:

DA - **Philologiae Turcicae Fundamenta**, II, Mainz, 1964.

*
* * * *
*

II. Neticeler ve Muhtemel Gelişmeler:

Tarihin en eski devirlerinde Türkçe konuşan halkların maruz kalmış veya icra etmiş oldukları lengüistik kültür alış verişlerine müteallik temel meselelerden birini, Türk dilleriyle, Moğol ve Tonguz dilleri arasındaki münasbetler teşkil eder.

Lengüistler, bu üç grubun ağızları arasındaki fonolojik, morfolojik, sentaktik ve leksikal çok sayıdaki benzerliklere ilgisiz kalamamışlardır. Bunların bazıları, mukayeseli lengüistiğin Hint-Avrupa ve Sami dillerindeki müşterek atası olarak “Altayca” diye adlandırdıkları antik bir dili yeniden kurmaya mecbur olduklarını düşünerek Türkçe-Moğolca ve Tonguzca’yı birbirleriyle karşılaştırmak üzere belli metotları alıp uygulamak arzusuna kapıldılar.

Bilhassa, mukayeseciler Türkçe ve Moğolca arasında bir akrabalığın olduğunu ispatlamaya çok çalıştılar. Bunların araştırmaları temelde, gerçekten müşterek unsurlar arasında mühim bir yekûn tutan kelime hazineleri üzerine teksif

edilmişti. Fakat (ilk “Altaylaştırıcılar”ın heyecanlarına kapılarak fark edemedikleri) büyük bir güçlük, Türkçe ve Moğolca konuşan halklar arasındaki karşılıklı alışverişlerle asırlarca süren değiş tokuşların mevcudiyeti ve bilhassa Cengiz Han’ın (XIII. asırdan itibaren başlatılan) istilasının ilk zamanlarının Moğolcası’na, Moğol İmparatorluğu’nun idaresinde ve valiliklerinde başlangıçta en mühim kontenjanı Uygur rahiplerinin doldurması sebebiyle Türk-Uygur tabirlerinin büyük bir kısmının geçmesi hadiselerinin arz ettiği durumda hüküm sürmektedir.

Aynı şekilde, Tonguz grubu dillerinin Moğol ve Türk grubu dilleriyle hiçbir zaman pek ileriye götürülmemiş mukayesesi, Doğu Sibirya’da komşu oldukları Moğol veya Türk halklarının da Tonguzlar’dan (ekseriyetle ilk mukayesecilerin habersiz olduğu) almış oldukları çok sayıda unsurların mevcudiyetiyle tamamıyla bir çıkmaza girmiş bulunmaktadır.

Etimoloji ve tarihî lengüistik araştırmaları ilerledikçe, tarihî veya tarih öncesi zamanlardaki karşılıklı alınıp verilmiş olan unsurların artmasının, “genetik” bir mukayesesi geliştirmekte geçerli olabilecek kelime stokunun gittikçe azalmasına yol açtığı müşahade edilir.

Diğer taraftan, buna muvazi olarak, mecburen, sonek alışveriş mevcudiyeti de kabul edileceğinden, bu mukayesenin morfolojik neticeleri de güvenilir olmayacaktır.

Son derece çok görülen sentaks uygunlukları, dünyanın hemen hemen her tarafına yayılmış “sonekli” diğer dillerde de mevcut olmaları sebebiye, müşterek bir orijinin lehinde kesin delil olarak gösterilemezler.

Fonetik uygunluklara gelince, bunların araştırılması karşılıklı alışverişlerin çokluğuyla şüpheli bir duruma girmektedir. Türk ve Moğol fonolojileri arasında çok ileri gitmiş, fakat mükemmel olmayan bağlantı, müşterek bir orijinle olduğu kadar, asırlar süren bir karşılıklı birbirine nüfuz etme ile de pekâlâ izah edilebilir. (krş. İran Tacikçesi’nin fonolojisini bu halin tarihî örneğini teşkil eder.). Tonguzca’nın fonolojik sistemi ise Türkçe’nin ve Moğolca’nın sistemlerinden oldukça uzak bir farklılık arz eder.

Burada, “Altaik” denilen üç grubun diğer dillerle (sadece mukayesecileri en çok ayartan sahaları ima etmek için, söz gelişi, Fin-ogur, veya Hun dillerini kastediyoruz.) olan münasebetleri daha az olduğundan “Altaik” akrabalığının lehinde veya aleyhindeki delillerin incelenmesini daha ileriye götüremiyoruz. Sadece diyoruz ki, bu meseleler tartışma konusu olarak kalmaktadır; Nicholas POPPE gibi bazı “Altaistler” “genetik” karaktere sahip bir topluluğun inancında tamamıyla ısrar ederken, Gerhard DOERFER gibi diğer alimler, bunu modası geçmiş bir efsane olarak görürler.

Biz bu husustaki köklü ve kesin bütün neticelerin zamanından önce ortaya konulduğunu sanmaktayız. “Altaik genetik”in meselesi, esasen, müspet tarih bakımından sınırlı bir faydadan başka birşey sağlamaz. Konumuz için daha enteresan olanı, bir taraftan (bilhassa Türkçe → Moğolca → Tonguzca istikametinde çok sayıda bulunan ve çok değişik kronolojik periyotlara uzanan) karşılıklı alışverişlerin, diğer taraftan, her şeye rağmen en azından çok eski

kültürel bir topluluk hissini uyandıran, asırlarca komşuluk etmiş, Türk ve Moğol dillerinin (genetik olarak yorumlanmış veya yorumlanmamış olsun) müşterek en arkaik varlığının araştırılmasıdır. (Bu sebeptendir ki, burada, her halükârda daha uzak olan Tonguz sahasını bir kenara bırakacağız.)

(En azından Hristiyanlığın ilk asırlarına kadar indiği düşünülen) en eski devrenin bu müşterek Türk-Moğol serveti, açık bir şekilde kelime hazinesinin çok önemli bölümlerinde görülür. Bunlardan karakteristik birkaç örneği zikrederim.

Türk ve Moğol göçebe çobanlarında koyun yetiştirme, ekonominin merkezini teşkil eder. İmdi, birbirlerine tekabül eden Türkçe Moğolca terimler arasında büyük bir uygunluk vardır. Eski Türkçe’de sırasıyla: **qony** “koyun”, **qoç** “koç”, **quzi** “bir yaşını geçmemiş koyun yavrusu” aynı manalarla Moğolca’da sırasıyla **qonin**, **quça**, **qori-qan** kelimelerine tekabül eder.

Çobanların olduğu kadar, geçimini ormandan sağlayanların da (ekseriyetle unutulmuş bu sonkiler, Türkler’de olduğu kadar Moğollar’da da mevcuttur.) beslenmesinde süreklilik avı (Krejsjagd) ihmal edilemez bir rol oynar. Türkçe, **aw** (eski yazılışı: “ab”) ile Moğolca, **aba**’nın müşterek olduğu açıktır. Bir sonek farkıyla “tavşan”’a verilen ad, Türkçe’de: **tawış-gan**, Moğolca’da: **taul-ai** (Türkçe /ş/ Moğolca /l/’nin klasik mukabili olduğuna göre) aynı kökten türemiştir.

Türkçe’de **süt** “süt”; Moğolca **sun** (çokluğu : **süt**)’e tekabül eder “id.”.

Bu tür misalleri çoğaltmak mümkündür. Fakat, meselenin karşılığını belirtmek için çok eski Türkçe’nin ve Moğolca’nın müşterek servetine ait olduğu düşünülen bazı tabirlerin bu iki dile daha az yabancı menşeli olmadığına işaret etmeliyiz:

-Türkçe: **öküz**, Moğolca **ükar** (normal olarak Moğolca’nın /r/’si Türkçe’nin /z/’sine tekabül eder.) “öküz” kelimesi, Tarım’daki Hint-Avrupa diline bağlanır (“Toharca B”: **okso**: krş. İngilizce **ox**, Almanca **Ochs**); coğrafi veriler, Hint-Avrupa → Türkçe → Moğolca istikametinde bir ilerlemenin olduğu lehindedir.

-Türkçe: **köprüg**, Moğolca: **ka’ürga** “köprü”, kökü şüphesiz grekçe “bent, köprü” kelimesiyle yakınlığı kurulabilecek müşterek kökü **kapür** olan bir **kapürga** ilk örneğine bağlanabilir; burada da ilerleme Orta Asya’da Batıdan Doğuya doğru gerçekleşmiş olsa gerekir.

*
* *

Bu son örnekler, bizi, şimdi iyi ispatlanmış bir hadiseyi belirtmeye götürür. Bu hadise ilk “Altaik” mukayesecilerince ekseriyetle unutulmuştur: Bu demektir ki, doğrulukları tartışma kabul etmez malzemeler, VIII. asır Yazıtları üzerinden inceleyebildiğimiz en eski Türkçe, bir “arı” dil, bir hakiki öz Türkçe olarak değil, daha o zaman, daha önceki asırlar boyunca, çeşitli komşu halklardan, hususiyetle de Orta Asya’nın Hint-Avrupa kavimlerinden (İranlılar ve “Toharlar”) ve Çinliler’den kısmen alınmış çok ahenksiz kelime hazinesi olan bir dil olarak gözükür.

Batılı olduğu kadar Doğulu da olan unsurlardan başlayarak, Türkçe konuşan halkların lengüistik kültür alış verişi, gerçek tarihlerinin ilk devirlerinden itibaren kendisini böyle ortaya koyar. Bu hususta dikkati çekici bir kaç örnek vermekle kendimizi sınırlayacağız.

-Türkçe **beş** “beş”in (ne Moğolca’da ne Tonguzca’da karşılığı yoktur.) Hint-Avrupa menşeli olduğu görülmektedir: krş. Toharca B **piş** “beş” (AD 112);

-Türkçe **tüman** “onbin” (Moğolca’ya geçmiş) Toharca’dan alınmıştır (A: **tmâm**; B: **tumane**, Kuçence’de; aynı manada);

-Türkçe **kün** “güneş” ve “gün”ü de (“altaik” mukabili yoktur.) Toharca’ya bağlamak mümkün olsa gerek (A: **kom**; B: **kaum**; aynı mana) (AD 123);

-Türkçe **bag** “bey”, Farsça **bag** “bey, Tanrı” (AD 99) kelimesinden gelmektedir; krş. **Bağdad** “Tanrı vergisi” şehir ismi;

-Türkçe **ton** “elbise” kelimesi de İran dilinden alınmadır: Sakaca **thauna** “id.” (CA 342; AD 132);

-Türkçe **amtı** “şimdi” Soğutça (İran dili) ‘**mtı** “hazır, hazırlanmış”, krş. Arapça **hadir** “hazır, hazırlanmış” → Türkçe **hazır** “hazır, şimdi” (AD 96);

-Türkçe **biti-** “yazmak”, eski ***Piit, pi**, “yazı fırçası”nın Çince isminden -i ile türetilmiştir. (CA 303,AD 112);

-Eski Türkçe “zevce”ye verilen isim **kunçuy**, eski şekli, “imparator kızı”, “prenses” anlamına gelen Çince **kun-ciou, kong-tchou**, kelimesinden alınmadır; (CA 331,AD 119);

-Türkçe **yençü** (Osmanlıca: **inci**) “inci” kelimesi, eski şekli **ciin-ciou** “hakiki inci” (Slav dillerine de geçmiştir: Rusça **zencug** “inci”) olan Çince **tchen-tchuou** kelimesinden gelmektedir; (AD 136).

VIII. asır Yazıtlarında, yani en eskileri oldukları kabul edilmiş Türkçe metinlerde görülen yabancı menşeli kelimelerin bu listesini daha da genişletebiliriz. Fakat bu liste, sanıyoruz ki, hâlâ fazlasıyla tutulan “tamamıyla Altaik” ilkel bir Türk dili kavramının tam bir gözden geçirmeye tabi tutulması düşüncesini doğurmaya yeterlidir.

Gerçekten, beklendiği gibi, Milâdın ilk beş asrında, yurtlarının (Yukarı Yenisey ve Ob havzalarından geçerek) Güney Sibirya’da Baykal havalisinden Altay havalisine uzandığı tahmin edilen Türkçe konuşan halklar, (İranlılar ve “Toharlar” gibi) Hint-Avrupa halklarıyla; Kuzey Batıda, Fin-Ogur halklarıyla; başlangıçta şüphesiz dolaylı olarak Çin medeniyetinin tesirini hesaba katmaksızın, devamlı temasa geçmişlerdi. Bütün bu münasebetler, Türkçe’nin lengüistik gelişmesi üzerinde ve hususiyetle de, dünyadaki bütün halklar gibi, komşularından kelimeler almaktan geri kalmayan teşekkülü üzerinde müessir oldu.

Henüz gerektiği gibi mükemmel olmasa bile, halihazırda sahip olduğumuz etimolojik veriler, Türkçe konuşan halkların tarih öncesi en önemli lengüistik kültür alış verişi hadiselerinin, milattan birkaç asır öncesiyle sonrası arasında, Orta Asya Hint-Avrupa dillerinden, birinci derecede “Toharca” denilen dillerden ve yine Doğu İran dillerinden alınma unsurları havi olduğunu gösterir gibidir.

(VII. asrın ortalarında, Batı Türkistan’da Moğolistan’ın ilk Türk İmparatorluğu’nu kurmuş olan) asıl Türkler’in millet olarak doğuşunun (VI. asır öncesine ait) eski destanı hipotezi kuvvetlendirir bir tabiat arz eder: gerçekten, Türkler’in ve Kurt Ana’nın esatirî ecdadının oğullarının, “Toharistan”ın bir bölgesi olan Kao-tch’ang (yani şimdiki Turfan havalisi) havalisinin kadınlarıyla evlenmiş olmaları bu destanda teyid edilir. İşte böyle bir karma evlenme soncunda tarihî **Türkler** meydana gelmiş olacaktır.

Bu destan, asıl Türkler için, eski kelime hazinelerinin de oldukça iyi yansıttığı gibi (Hint-Avrupa, daha belirgin olarak “Tohar” unsurları ihtiva eden) değişik unsurlardan meydana gelmiş etnik bir mahrecleri olduğunu hatırlatır gibidir. Bu hususiyetin, en yüksek ölçüde, idare eden sınıftaki olduğu, çok hususiyetle Aşina’ların krallık aşiretinin, destanın Türk milletinin kurucusu olarak tek zikr ettiği Dişi Kurd’un Oğullarının aşiretininki olduğu (krş. Romus ve Romulus Roma miti!) hakikate yakındır. Fakat, Yazıtlar’ın (daha sonra onu takibeden yazılı Uygurca’nın) eski Türkçe’nin temelinde olan dili kesin olarak idare eden sınıfın dilidir. Politik ve sosyal üstünlüğü ile Türk grubunun ağızlarının daha sonraki gelişmelerini derin bir şekilde etkileyen de bu dildir.

Çin kelime hazinesinin getirdikleri, “Tohar” ve İran kelime hazinesinin getirdiklerine göre, bütün içerisinde, yazılı Türk dilinde, kronolojik olarak daha sonraya ait olduğu hissini bize vermektedir. Türkler’le Çin İmparatorluğu’nun doğrudan teması ancak devamlı olduğu miladî VI. asırdan itibaren delillendirilebilmektedir. Mamafih, dolaylı bir temas, Milattan bir süre önce Han sülalesi zamanından beri temin edilmiştir.

*

* *

Diğer taraftan bir tebliğde açıkladığımız gibi, Türkler’in ilk hükümdar sülalesi, 552 de Moğolistan’da kurulmuş olan Bumın Qagan’ınki, Bugut Yazıtı’nın da gösterdiği gibi resmî yazıt dili olarak (İran dili) Soğtça’yı almıştır ve öyle görülüyor ki, o devirdeki Çin tarihinin 5876’da zikr ettiği Nirvana-sutra’nın Türkçe’ye tercümesi için hususiyetle Türk dilini tespit etmekte şüphesiz VI. asrın ikinci yarısından itibaren kullanılmış olan (“Uygur” denilen işlek Türk yazısının aracısız ilk örneği) Sogot alfabesidir. Sogotlar, Batıdaki gibi Doğuda da VI. asrın ikinci yarısında VII. asrın başlarında Türk beglerinin sarayında din adamı, müşavir veya elçi olarak mühim bir rol oynamışlardır.

Sogot Burkancılığı Hint Budhizmi ile (Bugut Yazıtının bir yüzü **Brahmi** yazısıyla Sanskritçe olarak kaleme alınmıştır.) doğrudan teması da olan **Türk** beyleri ve prenslerinin itibarını kazanmıştı. Müteakip münasebetler, Burkancı **Türkler**’le Çinliler arasında (Tch’ang-an Çin başkentinde, Kuzey Tcheou’larının İmparatorunun emri üzerine, **Türkler**’in hizmetine bir Budist tapınağının 556-572 yılları arasında inşai) yine bu devirde olmuştur. Hiç şüphe yoktur ki, İlk Türk

İmparatorluğu'nun idarecilerinin çevresindeki bu itibarî kozmopolitlik, netice olarak, en azından dinle, ahlâki fikirlerle ve düşünce dünyasıyla ilgili kelime hazinesinin bölümü için yazı dillerinde, **Türkler**'in bu ilk tarihî devirlerinden itibaren Soğtça, Çince, hatta Sanskritçe terimlerin girmesine yol açmış oluyordu. Ne yazık ki, bu devre ait Türkçe metinlere sahip değiliz. Mamafih Türk-Uygur edebiyatında daha sonra çok sayıda ortaya çıkan bu Soğtça, Sanskritçe ve Çince alınma unsurların ilk dalgasının bu devreye ulaştığını düşünebiliriz.

Çinliler'e ve Budistler'e karşı millî bir halk ayaklanması sonunda (682'den itibaren) **El-teriş Qagan**'ınki olan **Türkler**'in İkinci hükümdar sülalesi "millî" yeni bir yazı ile (Moğolistan yazıtlarının yazısı) öz-Türkçe'nin ilk versiyon türü, bu alınma unsurlardan mümkün olduğu kadar arınmış resmî bir yazıt dili kabul edecek. Onunla, uzlaşmaz bir milliyetçilik aşıl原因an Elteriş'in oğlu Bilge Qagan tarafından kaleme alınmış en meşhur abideleri Orhon yazıtları olan bu dil, bize sadece VIII. asrın ilk çeyreğinde Türk dilinin "özleştirici" ve "halkçı" bir görünümünü ulaştırır. Yine de orada, gördüğümüz gibi, şüphesiz uzun zamandır sindirilmiş ve "yabancı" olduğu hissedilmeyen (krş. Türkiye'nin Öztürkçesi'ne benzer bir durum!) oldukça çok sayıdaki alınma unsur boy gösterir. Bununla beraber bu bize, kesin olarak, uzaklaştırmaya giriştiği lengüistik kültür alış verişi hadiselerinin tam bir görünümünü vermekten uzaktır.

*

* *

Bu hadiseler, iki veya üç asır daha geç olarak, hatırı sayılır bir bollukla, Tarım Havzası'nda (Turfan çöküntüsünde) **Hoço Uygurları**'nın edebiyatında görülecektir. Aralarında, Maniheizm'in ve Çin ilminin yayılmasıyla Sogot, Sanskrit ve Çin kelime hazinesi din alimlerinin dilini istila edecek. Yerleşik Uygurlar'ın kesif ticarî ve sanayî faaliyeti, onları bilhassa muhitlerine yerleşmiş Sogot ve Çinli kolonilerin getirmiş oldukları bilhassa Sogotça ve Çince unsurların bulunduğu bol miktarda yabancı hususiyetler taşıyan bir kelime hazinesini benimsemeye de götürecektir. Türkçe'den neolojizm yoluyla yeni unsurlar meydana getirmeye tercih edilen bu yabancı unsurlar alma temayülü, (ayrıca, Uygur memleketinin, Lama Budhizmi'nin efendileri, Moğollar'ın baskısı altındaki yayılma devresinin bir Tibet kelimeleri dalgasını getireceği) XV. asra kadar kesintiye uğramaksızın gelişecektir.

Fakat, her ne kadar Uygurlar, asırlar boyunca kesif bir lengüistik kültür alış verişine maruz kalmış olsalar da, bilhassa XIII. asırdan itibaren Moğollar üzerinde bu konuda ayrıca büyük bir faaliyet icra etmişlerdir. Cengiz Han (Çingis qa'an)'ın kurmuş olduğu büyük Moğol İmparatorluğu, ilk asırlarda, Uygur aydınları arasından idarî personelinin esasını almıştır. Daha umumî olarak denilebilir ki, XIII. ve XIV. asırlarda Uygurlar, Moğol İmparatorluğu'nun entellektüel sınıfının esasını teşkil ediyorlardı. Şu şekilde ki, (Budist Sogotlar'dan alınmış) bu klasik Uygur alfabesi, XIII. asırda, ilk defa Moğolca'nın yazılmasında kullanılacak ve XVII. asrın başlarında Mançuca'nın da imlâ sistemini doğuracak olan klasik Moğolca'nın yazısının esasını günümüze kadar kalacaktır.

Muzaffer Moğollar arasında bu kuvvetli kültürel Uygur tesirinin gelişmesinden hemen evvel, Türkçe konuşan Moğol öncesi halkların asırlarca süren komşulukları, bu sonkiler tarafından mühim ölçüde bir Türkçe kelime

hazinesinin kabulüne yol açmıştı. (Moğollar'ın bir yazı kabul ettikleri) XIII. asırdan evveline ait Moğol dilinde yazılmış metinlerin elde bulunmaması, daha önceki asırlarda Moğolca konuşanlarca Türkçe'den alınmış unsurların tabiatını ve önemini tam olarak tayin etme imkânını vermemektedir. Mühim fonetik değişikliklere maruz kalmış olanların en eskileri, ancak, mukayeseli filoloji yardımıyla ışığa kavuşturulabilmektedir. Fakat (hususiyetle XII. asırda kesif oldukları müşahede edilen) daha yakın zamana ait alınma unsurlar hemen hemen tamamıyla aşikâr ve çok sayıdadır.

Buna mukabil, Cengiz Han sülalesinden gelen hanların hakimiyetleri münasebetiyle, Türkçe konuşanların Moğolca'dan almış oldukları kelimelerin sayısı son derece sınırlıdır. Bunların hemen hepsi de Moğol idaresiyle ilgili terimlerdir. Şöyle ki, (**qara-** “gözetlemek” fiilinden türemiş) “karakol”un Moğolca ismi **qaragul**, Türk dillerinin birçoğuna ve bu arada (halk etimolojisine göre: **qara** “kara”, **qol** da “kol, devriye” manasına alınarak “kara devriye” şekliyle) Osmanlıca'ya kadar geçmiştir.

Moğolca şekliyle Türkler'in kabul edecekleri kelimeler arasında, Moğolca bizzat Türk etimolojisiyle bulunan eski Türkçe **ulus** “halk”dan gelen **ulus** gibi birkaç tanesi vardır. (AD 109).

*
* *

XIII. asırdaki büyük Moğol istilası, sadece ve sadece en Doğuda kalan bölgelerdeki Türkçe konuşan halkların lengüistik bakımdan Moğollaştırılması ile neticelendi: Sadece yaşayan Moğol dillerinin en önemlilerini zikredersek, Baykal kesiminde (Buriyat Moğolcası), asıl Moğolistan denilen kesimde (Halha Moğolcası) ve Sarı Nehrin kıvrımını içerisine alan kesimde (Ordos Moğolcası). Başka yerlerde, Türkler üzerinde Moğol zorlamaları sınırlı kalmıştır.

Buna mukabil, Türkistan'ın ve Avrupa'nın en Doğudaki bölgelerinin Moğol asıllı fatihleri ve yine İran'ın kiler lengüistik bakımdan birkaç nesil sonra Türkleşmişlerdir. Moğol idarecilerinin çarçabuk Müslüman oldukları **Çağatay** Moğol **ulus**'u Osmanlılar'dan sonra İslâmî Türk edebiyatı dillerinin en önemlisinin gelişme muhiti oldu. Altın Ordu zamanında çok güçlü olan **Moğol Tatarları**, Kazan'ın, Kırım'ın Astrahan'ın ve Sibiry'a'nın Türkçe konuşan Tatarları oldu. İran'ın Kuzeydoğusunda, Moğol kolonileşmesi netice olarak Azerbaycan'da İranca konuşan eski halkların Türkleştirilmesi'yle neticelendi. Büyük bir kısmı Çağatay'ın varisleri olan Özbek Moğolları asırlardan beri bir Türk dilini konuşurlar. Nogay Moğolları bir Türk şivesinin sahibidirler. Büyük Timur veya onun soyundan gelen, Hindistan fatihi Babür Şah ataları Moğol olmasına rağmen Türkçe konuşurlardı ve ikincisi, Çağatayca yazdığı otobiyografisiyle, Türk dilinin en büyük yazarlarından biridir. Daha önce zikredilmiş bütün durumlarda İslâmlaştırmak ve Türkleştirmek aynı şey oldu.

İlk bakışta şaşırıcı olan bu tekâmülün hangi sebebe dayandığı sorulabilir.

Bu yolda birçok sebep rol oynamıştır: Moğol fatihlerin sayı itibarıyla idareleri altına aldıkları Türkçe konuşan halklara göre nispeten yetersiz olmaları; Müslüman olmuş ve XI. asırdan beri, İslâm dünyasının parlak Arap-Fars

medeniyetine gittikçe artan bir uyumdan müstefit Türkler'e göre Moğollar'ın daha düşük kültür seviyesinde bulunması; Türkler'in her yerde savunuculuğunu yaptıkları İslâmiyet'in manevî cazibesi, bu sebepler arasında sayılabilir.

*
* *

(Altay'da, Yukarı Yenisey'de veya Sibirya'da bulunan birkaç müstesna) Türk halklarının İslâmiyet'i kabul edişlerinin tarihi, bizim burada şartlarını hatırlatmaya lüzum görmeyeceğimiz kadar bilinen bir husustur.

XI. ve XV. asırlar arasında Türkler'in İslâmiyet'i kitleler halinde kabul edişleri, netice olarak Arap ve Fars kelime hazinelerinden mühim bir taşıma ile, çok ehemmiyetli bir kültür alış verişine yol açtı.

Dikkat etmek gerekir ki, Türk dilleri tarafından Arapça'dan alınmış unsurlar hemen hemen hiçbir zaman doğrudan olmamıştır. Fakat, bu durum, bizzat kendisi, İran'ın İslâmlaşmasının tamamlanmış olduğu birçok asırdan beri Arap kelime hazinesinden büyük bir kısmını sindirmiş olan Farsça aracılığıyla gerçekleşmiştir.

Türk dillerinin, (henüz bir asırdan beri yürütülen) sözlü ifadelerinin incelenmesinden önce ancak ve ancak, edebî ve az çok alîmane nitelikleri metinlerle delillendirilmiş olması sebebiyle, XIX. asırdan önceki asırlar müddetince, halk ağzına, Arap-Fars kelime hazinesinin gerçek nüfuzunun derecesi hakkında tatminkâr bir kesinlikle tahminde bulunmak imkânsızdır. Bu hususta olsa olsa birkaç yazılı malzeme, birkaç dolaylı netice ileri sürülebilir.

Söz gelişi, XIII. ve XIV. asırlarda Anadolu Türk edebiyatına Arapça-Farsça unsurların henüz oldukça az nüfuz etmiş olduğu müşahede edilir ve teşkil ettiği propaganda ve İslâmî din duygusunu yansıtan eserlerin bulunması daha da dikkate şayandır. Bu, Anadolu'nun halk kitlelerinde İslâmiyet'in Arapça kelime hazinesinin henüz çok düzensiz bir alıştırmaya hazırlığının bulunduğunu hatıra getirmektedir.

Ayrıca, İslâmiyet'le ilgili bulunan dinî kelime hazinesinin bir kısmı, Arapça'dan değil, bilhassa Soğotça'dan alınma unsurlarla teşkil edilmiş, Türk halklarının İslâmiyet öncesi (Manihesit veya Budhist) dinî sözlüğünden temin edilmiştir. Şöyle ki, Kur'an Arapçası'nın **cennet** ve **cehennem**'i yerine ekseriyetle "cennet"e (Soğotça **Wstmg**, krş. Uygurca **ustmaq**'dan gelen) **uçmaq** ve "cehennem"e (Soğotça **tmw**, krş. Uygurca **tamu**'dan gelen) **tamu** adı verilmiştir. Allah için, Gök-Tanrı'nın Türkçe eski adı olan **tenri** (modern Türkçe Tanrı) kelimesinin çok sık olarak kullanıldığı görülür.

Türkler'in İslâmiyet'e girişinde İranlılar'ın aracılığı, **Allah** için **Huda**; **Nabi** için **peygamber** "peygambar"; **sala** için **namaz** "namaz"; **malak** için **farista** "melek" örneklerinde görüldüğü gibi (bizzat İslâmiyet öncesi geleneğe bağlanan) Farsça terimlerin Kur'an terimlerinin yerini tuttuğu İran'ın, komşusu Türk halklarının İslâmî kelime hazinesinde çok belirgin izler bırakmıştır.

Esasen, XIII. ve XIV. asırda Türkistan'da olduğu gibi Anadolu'da da, hatta kısmen Türk soylu da olsa, başlıca şehirlerin halkı büyük bir çoklukla bir İran

şivesini kullanıyordu: Anadolu’da, Farsça, Türkistan’da Tacikçe. O vakit, **Türk** tabiri, tercihen, Türkçe konuşan köylü ve göçebe halkı işaret ediyordu. XVI. asra kadar muhafaza edilmiş olan Anadolu’daki eski:

Türk iti, şehre gelince, farsça ürer.
“Türk köpeği, şehire geldiğinde Farsça havlar.”

atasözü bunu teyid etmektedir.

İran’ın önderliğinde gelişen İslâmî kültür alış verişi, en azından kısmî olarak, şehirlerde oturan Türkler’e millî hüviyetlerin manasını yitirecek kadar ileriye vardı. Madem ki, İslâmî ideoloji, milliyet veya dil birliği üzerine değil de ümmet, yani İslâm Cemaati üzerine kurulmuş sosyal ve dinî bir düzen teklif ediyordu, o halde, o, esasen her türlü millî duyguyu dindirecek bir tabiata sahipti.

Aşiret gelenekleriyle, ecdat kültürüyle ve türk diliyle kendisini muhafaza eden, daha sathi olarak İslâmlaşmış olan göçebe Türkler’dir. Günümüze kadar da bu böyle gelecektir. Göçebelerin meydana getirdikleri metinlerin hemen hemen tamamıyla denecek kadar yokluğu, bunların lengüistik durumları hakkında derinlemesine bir araştırma yapma imkânının tanımamaktadır. Mamafih, söz gelişi, Karacaoğlan’ın XVII. asırda güzel örneklerini verdiği Anadolu Türkmen şiirinin dilinin, sadece Arap-Fars kelime hazinesinin göçebeler tarafından tamamıyla sindirilmiş çok mütevazı bir kısmının görüldüğü dikkati çekecek kadar “saf” bir Türkçe’den meydana gelmiş olduğu müşahede edilir.

XIX. asra kadar hemen hemen tamamıyla okur-yazar olmayan ve köylerde oturan Türkçe konuşan halklar arasında Arap-Fars kelime hazinesinin nüfuzu daima oldukça sınırlı kalmıştır. Bu, bugün bile, onların sözlü edebiyatlarında bilhassa masallarındaki veya *âşık*’ların halk şiirindeki müşahede edilir.

Şehirde bile, okur-yazar sınıf istisna edilirse, mühimdir ki, Arap-Fars lengüistik kültür alış verişi XIV. asırdan sonra Türkçe’nin lengüistik varlığını ortadan kaldırma yolunda ilerlememiştir. Osmanlılar devrinde, Türkçe, Anadolu şehirlerinde her yerde Farsça’nın yerini almıştır. O vakit, içerisinde Arap, Fars kelime hazinesinin aşırı olmayan sınırlarda kendisini muhafaza ettiği ve artık hiçbir şekilde yabancı hissedilmemek için tamamıyla sindirilmiş olduğu bir şehirli Türk dili meydana gelir. İstanbul halk konuşması, bu zenginleştirilmiş, fakat (ancak XX. asırda ağırlığını koyacak olan bir Avrupa kültür alış verişinin asırlar boyunca kendisine gittikçe katıldığı) İslâmî kültür alış verişiyle tabiatı bozulmamış dilin güzel bir örneğidir.

Buna mukabil, Türkiye’de Osmanlıca ve Türkistan’da Çağatayca ile, aydınların âlimane dili XV. asırdan XIX. asra kadar Arap-Fars kelime hazinesi tarafından gittikçe işgal edilmiş ve yazdıkları, mektep medrese görmemişler için anlaşılır olmama derecesine ulaşmıştır.

*
* *

Yazılı dille mütevazı konuşma dili arasında büyüyen bir sapma ortaya çıkar ve bu sapma, hiç şüphe yok ki, XIX. asırda, Türkiye’de son mertebesine varır. Ne tezattır ki, milliyetçi ve halkçı olmak isteyen XIX. asır sonu Osmanlı yenilik

tarafkarları, hemen pek az istisna ile, yazılarında, halkın büyük çoğunluğunca tamamıyla anlaşılmaz olan Arapça-Farsça kuruluş ve kelimelerin cirit attığı bir dili kullanırlar. Sadece bir fikir edinmek için Namık Kemal'in eserlerini okumaya teşebbüs etmek yetiştir.

*
* *

İslâmiyet'i kabul etmiş Türkler'in yol açtıkları lengüistik kültür alış veriş, çeşitli ölçülerde de olsa, Türk dünyasının çeşitli dillerine daima Arap-Fars kelime hazinesinin nüfuzuyla neticelenmiş olsa da, aksine, Türk olmayan Müslüman halklar üzerinde icra etmiş oldukları lengüistik kültür alış veriş, hiç de bu halkların konuştuğu diller bakımından aynı ehemmiyeti kazanmamıştır.

Gerhard DOERFER'in verimli çalışmaları (AE) (mamafih, Öztürkçe ile benzerlik gösteren bir "Arap Farsça"'nın gelişmesine yol açan yakın zamandaki milliyetçi tepkiye kadar) Fars diline Türk kelime hazinesinin ne dereceye kadar nüfuz etmiş olduğunu göstermektedir. Orta Asya'nın başlıca İran dili, Farsça'nın çok yakın akrabası olan Tacikçe'de Türk kelime hazinesinin büyük bir bolluk arzettiği aynı şekilde müşahede edilir.

Bu hadisenin mühim bir kısmı XI. asırdan beri Türkler'le İranlılar'ın uzun bir süre birlikte oturmalarıyla ve Moğol devresindeki mühim Türkleştirme faaliyetiyle izah edilebilir. Fakat, bize göre, (şüphesiz başlıcaları olan) bu tarihî sebeplere lengüistik bir müşahedeyi de katmak gerekir: (modern Hint-Avrupa dillerindekine çok benzeyen) söz dizimi bir yana bırakılacak olursa, (kız kardeşi Tacikçe gibi) Fars dili (de) birçok bakımdan Türkçe'ninki ile yakınlık gösteren bir yapıya sahiptir. Türkçe'nin ünsüzlerinin hepsi, ihmal edilebilir farklarla, Farsça'da vardır. Türkçe ünlü bakımından (Türkçe'nin ö, ü ve i ünlülerini, ancak mükemmel olmasa da tanınabilir, sırasıyla o, u ve i ünlüleriyle karşılayabilen) Farsça'dan daha zengindir, fakat onunla birçok müşterek hususiyetin de sahibidir. Bilhassa, Türkçe kelimenin yapısı: sabit ünlülü değişmez **kök** + **sonek**, (fil gövdelerindeki değişmeler müstesna) değişmez kökleri ve sonekleri buluduran Farsça kelimeninki ile tamamıyla aynı şekilde uygun düşer.

Köklerin tamamıyla ünsüzlerden müteşekkil olduğu ve ünlülere sahip olmadığı ve soneklerinin vazifesi son derece tahditli Arapça'ya gelince, durum tamamıyla farklıdır. Türk dilleriyle (Arapça'nın da mensubu bulunduğu) Samî dilleri arasında öyle bir yapı farkı vardır ki, bu fark, Türkçe bakımından Arapça'nın nüfuzunu güçleştirir. Diğer taraftan, Osmanlı hakimiyetine rağmen, Arap dünyası Türk halklarının kendi sahasına fazlasıyla yerleşmesinden müstesna kalmıştır. O halde, Arap dilinin Türkçe'den nispeten az unsur almış olması hayretâmiz bir durum değildir. Mamafih, siyasî iktidarın XIX. asra kadar Türk yeniçerilerinin elinde bulunduğu bir memleket olan Cezayir'de konuşulan Arapça'yı konu alan Salah BELGUEDJ Bey'in tebliğini (AN) okurken bu alınma unsurların azlığı üzerinde tahmin yürütülebilir.

Türkçe ile nispî yapı uygunluğu münasebetiyle Farsça için söylediklerimiz, çeşitli küçük ayrıntılarla, diğer Hint-Avrupa dilleri için de söylenebilir. (Şüphesiz, dört asır boyunca Osmanlı işgaline bağlı olan) bu hadise, bize öyle geliyor ki, Yunanca, Bulgarca, Arnavutça, Sırpça-Hırvatça, Romence (krş. AF) gibi

Balkanlar'ın Hint-Avrupa dillerinde Osmanlı Türk kelime hazinesinin yayılmasını izah eder.

Karşılıklı olarak bu uygunluk, XIX. asrın sonundan itibaren, Türk dillerinin, modern medeniyetin Avrupaî kelime hazinesi tarafından gittikçe artan istilasını kolaylaştırır. Hususiyetle, (siyasî sebeplerle, Fransız tesirinin çok kuvvetli olduğu memleket Türkiye'nin) Türkiye Türkçesi'ndeki bu durum tamamıyla Osmanlıca'daki Arap-Fars kelime hazinesinin durumuyla mukayese edilebilir. Türkiye Türkçesi (Fikrimizce, dilin dengesi bakımından aşırı) bir hacme ulaşan ve gittikçe de artan dil unsurunu Fransızca'dan almış bulunmaktadır. Doğrusu, Fransızca'nın, bir Türk için, yerine getirilmesi güç fonetik zorluklara sahip olmaması ve hususiyetle Türkçe'nin 8 ünlüsünden 7'sinin (a,o,u,e,i,ö,ü) kendisinde mevcut olması, alınma unsurların Türkçe tarafından benimsenmesini kolaylaştıran mühim amillerdendir.

Nihayet Türkçe'nin ve İngilizce'nin fonolojileri arasında mevcut olan büyük farkın, bugün Türkiye'de Birleşik Devletler tarafından icra edilen hatırı sayılır tesire ve İngiliz dilinin öğretiminin devamlı gelişmesine rağmen, Anglo-Amerikanca'dan Türkçe'ye unsur alma hareketini durdurucu tesir yaptığına da dikkati çekelim.

*
* * * *
*

Bu kısa raporda, Türkçe konuşan halkların maruz kalmış ve icra etmiş oldukları lengüistik kültür alış verişinin bütün görünüşlerini nazari itibare almak bize mümkün değildir. Bu sebeple, bize ehemmiyetli gelmiş olan ve bazan yeni birkaç nokta üzerinde ısrarla durmakla kendimizi sınırlamış bulunuyoruz.

Bu geniş ve karmaşık konunun etüdüne sunulan perspektifleri çok umumî bir şekilde şimdi nazari itibare almak istiyoruz.

Gerhard DOERFER'in ustaca hazırlamış olduğu çalışmanın dışında, Türkçe ile diğer herhangi bir dil arasındaki değiş tokuşlar üzerine yapılmış umumî etütlerden henüz yoksunuz. DOERFER'in eserini model alarak, önce, bu değiş tokuşların mümkün olduğu kadar tam filolojik ve lengüistik bir envanterini yapmaya girişmek yerinde olur. Bu da, çok istidat ve gayret isteyecek olan çok büyük bir emeği gerektirir.

Bu gerçekleşmeden önce, daha sınırlı, fakat kelime hazinesinin, söz gelişi, yer adları, botanik, zooloji, hayvan yetiştirme, beslenme, askerlik sanatı vs. gibi iyi tayin edilmiş bölümleri ile ilgili, kültür tarihi için son derece enteresan araştırmalara girişmek bize çok faydalı gözükmektedir.

Bu bölümlerin herbirinde, Türkçe konuşan dünyanın dışında yayılmış olmasıyla ehemmiyet kesbetmiş olan şu veya bu Türkçe kelime üzerine monografiler teşkil etmek gerekecektir. Şöyle ki, "İran dünyasında ve Sırp-Hırvat dillerine kadar yayılmış olan "yaz otlığı"nın Türkçe adı **yaylaq**, **yaylag**, veya **yayla**'yı (jajlak: AF 359) bir misal olarak zikr etmemiz yetiştir.

Verimli olabilmeleri için bu araştırmalar çok disiplinli, o halde, en azından kısmen de olsa, kollektif olmaya mecbur olacaklardır. Söz gelişi, yer adlarıyla ilgili bir araştırma için, lengüistle coğrafyacının işbirliği etmesi kaçınılmazdır; iş bitkilerin adlarına gelince, filolog etnobotanistle birlikte çalışmaya mecbur olacak; beslenme ile ilgili kelime hazinesinin incelenmesi için, ziraatten açıcılık mesleğine kadar uzanan sahada çeşitli istidatlar gerekecektir.

Şüphesiz, kendilerinde birçok istidatları birleştirmiş ve konunun řu veya bu kısmını tek başına bile incelemeye gücü yetebilecek araştırmacılar olabilir. Ama, umumî bir araştırma için ancak bir ekibin temin edebileceği umulan böylesine çeşitli bir malûmat gereklidir.

Bu tebliğin gayesi, kesinlikle, Asya'da, Avrupa'da ve kuzey Afrika'da geniş bölgeleri ilgilendiren, Türk kültür alış verişlerinin öylesine karmaşık meseleleri üzerine şimdiden biraz ışık tutabilen görüş teatileri temin etmek gayesiyle çeşitli disiplinlerdeki mütehasısları bir araya getirmektir.

Temenni edelim ki, bu buluşmanın arkası gelsin ve bu buluşma temasların muhafazası ve diğer mütehasıslara teşmili ile, neşriyatla müşahhaslaşmış müşterek bir esere ulaşacak, disiplinler arası ve milletler arası bir işbirliğinin tekâmülünü sağlamaya imkân versin.

(İmza)
Louis BAZIN

**(Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri
Araştırma Dergisi, Sayı: 19, Erzurum, 1992, s. 25-57.)**